

Η ΗΘΙΚΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗΝ ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ, ΜΟΧΛΟΣ ΕΞΑΛΕΙΨΗΣ ΤΗΣ ΑΝΙΣΟΤΗΤΑΣ, ΤΗΣ ΦΤΩΧΕΙΑΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ

Νεζάμ Τζαμπερής

M.Ed Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης - Μηχανικός, Πανεπιστήμιο Αιγαίου
tzaberis@gmail.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σκοπός της παρούσας εργασίας είναι η προσπάθεια προσέγγισης της ηθικότητας και της ηθικής εκπαίδευσης ως τέταρτης συνυπολογίσιμης διάστασης στην βιώσιμη ανάπτυξη η οποία είναι βασικά μια ηθική αντίληψη του δικαίου μέσα σε μια γενιά και μεταξύ των γενεών. Η βιώσιμη ανάπτυξη αφορά, όχι μόνο στην υλική, αλλά και την ηθική και πνευματική διάσταση. Η έλλειψη, ή η απόκλιση της ηθικής διάστασης στην προσπάθεια για κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική ανάπτυξη προκαλεί φτώχεια, ανισότητα, εξαθλίωση, κοινωνικό αποκλεισμό και εκμετάλλευση τόσο των φυσικών πόρων όσο και των ανθρώπων. Πρωταρχική και επείγουσα είναι η ανάγκη για εκπαίδευση, η οποία συμβάλλει καταλυτικά προετοιμάζοντας το άτομο για δράση μέσω της επιστημονικής γνώσης και της ηθικής διάστασης. Η τροποποίηση των αξιών θα δώσει το κίνητρο για δράση και ουσιαστική αλλαγή της κοινωνίας, βασισμένη στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης με κεντρικό στόχο την ευημερία των πολιτών προς την κατεύθυνση της εξάλειψης ή μείωσης της κοινωνικής ανισότητας.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: Βιώσιμη ανάπτυξη, ηθική εκπαίδευση, φτώχεια, ανισότητα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αν ο 20ος αιώνας χαρακτηρίστηκε από την έκρηξη της γνώσης και της πληροφορίας, την τεχνολογική ανάπτυξη και πρόοδο, για τον 21ο αιώνα προβληματιζόμαστε συγκλίνοντας με τις σκέψεις του Pierre Calame, ο οποίος διερωτώμενος διαπιστώνει: «*πώς γίνεται, ενώ δεν υπήρξαμε ποτέ τόσο πλούσιοι, τόσο σοφοί και τόσο εκπαιδευμένοι όσο σήμερα, η ανθρωπότητα να βρίσκεται στο χείλος μιας από τις δραματικότερες κρίσεις που έχει γνωρίσει και να προσεγγίζει τον 21ο αιώνα οπισθοχωρώντας;*» (Ξαnthάκου & Καΐλα, 2002).

Ήδη από τη δεκαετία του '60 επισημαίνονται οι δυσμενείς επιπτώσεις της οικονομικής ανάπτυξης για το περιβάλλον. Στις επόμενες δεκαετίες αυξάνεται η περιβαλλοντική ευαισθησία και προσεγγίζει σταδιακά το κοινωνικό σώμα και το χώρο της πολιτικής. Οι συζητήσεις για τα περιβαλλοντικά όρια της ανάπτυξης πυροδοτούνται το 1972 με τη μελέτη «τα όρια της ανάπτυξης». Το 1987 με τη δημοσίευση της Έκθεσης Brundtland αναλύεται η σφαιρική αλληλεξάρτηση ανάπτυξης και περιβάλλοντος και προωθείται δυναμικά η έννοια της *αειφόρου ανάπτυξης* ως μελλοντικής περιβαλλοντικής και αναπτυξιακής πολιτικής για τη διεθνή κοινότητα.

Η ένταξη της έννοιας στην καθημερινότητα του ατόμου, όπως αποδεικνύεται, δεν έχει ακόμα πραγματοποιηθεί. Μόλις πριν εννέα χρόνια πάνω από ένα τέταρτο του Ευρωπαϊκού πληθυσμού αγνοούσε ακόμα τη *βιώσιμη ανάπτυξη*, παρά το γεγονός ότι ο όρος είχε χρησιμοποιηθεί κατά κόρον (Pellaud, 2003). Μια βασική αιτία φαίνεται ότι είναι η έλλειψη ενός πλήρους προσδιορισμού της έννοιας που να έχει κοινή

αποδοχή. Σε έρευνα που πραγματοποίησε ο Dobson (1996) εντόπισε τριακόσιους ορισμούς για την βιώσιμη ανάπτυξη. Ο όρος είναι ελάχιστα κατανοητός και με πολύ σοβαρό ερμηνευτικό έλλειμμα, γεγονός που οφείλεται στο ότι υπάρχουν διαφορετικές απόψεις, τόσο σχετικά με την ίδια την έννοια όσο και με τις διαδικασίες υλοποίησής της. Γεννά πολύ περισσότερα ερωτήματα από όσα μπορεί να απαντήσει, αφού κρυμμένες κάτω από αυτόν είναι παραδοχές σχετικά με την οικονομική ανάπτυξη, την τεχνολογία, τη δημοκρατία, τη συμμετοχή στα κοινά και τις ανθρώπινες αξίες (Ott, 1992). Η έννοια εμπεριέχει εξ ορισμού το περιβάλλον και δηλώνει την άρρηκτη σχέση του με τα θέματα της κοινωνίας, της οικονομίας και της ανάπτυξης. Ταυτόχρονα προσπαθεί να απεγκλωβίσει την ανάπτυξη από τη μονοδιάστατη οικονομική θεώρηση και να την επαναφέρει σε πραγματική σύνδεση με την κοινωνία. Είναι μια πολύπλοκη έννοια που συγκροτείται από την αλληλεπίδραση της οικονομίας, του περιβάλλοντος και της κοινωνίας συνδυάζοντας δύο ετερογενή πεδία δυναμικής: τις φυσικές διεργασίες και τις συσχετιζόμενες με αυτές κοινωνικές διεργασίες (Σοφούλης, 2003).

Η περιορισμένη γνώση για την έννοια της αειφόρου ανάπτυξης διαπιστώνεται από διάφορες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί σε κοινό όλων των ηλικιών. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η εμπειρική έρευνα σε μαθητές της Β' λυκείου της πόλης της Ρόδου όπου διαπιστώνεται ότι η έννοια είναι γνωστή μόνο κατά το 1/3, καθώς παραλείπεται η κοινωνική και η οικονομική διάστασής της (Φώκιαλη κ.ά., 2005) και επισημαίνεται, ιδιαίτερα, η ανάγκη κωδικοποίησης της έννοιας αειφόρος ανάπτυξη, η οποία είναι σε σημαντικό ποσοστό άγνωστη για τους μαθητές. Σχετική μελέτη (Filho, 1999) που πραγματοποιήθηκε ανάμεσα σε 40 τυχαία επιλεγμένα Πανεπιστήμια της Ευρώπης ανέδειξε ότι υπάρχουν πολλές παρανοήσεις σχετικά με την έννοια. Σύμφωνα με τη μελέτη, ορισμένοι παράγοντες που επηρεάζουν τις στάσεις των ατόμων απέναντι στην αειφορία είναι: το επίπεδο των γνώσεων, η εμπειρία, η αντίληψη και οι αξίες. Μια άλλη έρευνα πραγματοποιήθηκε στο Βέλγιο από δύο πανεπιστημιακά ερευνητικά ινστιτούτα (HIVA-Hoger Instituut voor de Arbeid, IGEAT-Institut de Gestion de l'Environnement et d'Aménagement du Territoire) κατά τα έτη 1999, 2002, 2005 και με προγραμματισμό να επαναλαμβάνεται περίπου κάθε τρία χρόνια. Στην πρώτη φάση διαπιστώθηκε ιδιαίτερα έντονη απόκλιση ανάμεσα στο επίπεδο γνώσης που δηλώθηκε και σε αυτό που πραγματικά υπήρχε, όπου το 45% των ερωτηθέντων δήλωσε ότι αναγνώριζε την έννοια, όμως μόνο ένα 5% μπορούσε να δώσει έναν αποδεκτό ορισμό, σύμφωνα με τα βασικά κριτήρια. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της δεύτερης φάσης, του 2002, τα οποία δεν παρουσιάζονται ξεχωριστά, αλλά αναφέρονται στα συμπεράσματα του κειμένου της έρευνας του 2005, οι ορισμοί που δίνουν στην έννοια διαφέρουν αρκετά μεταξύ τους και συνήθως επηρεάζονται από τον τομέα από τον οποίο προέρχεται το άτομο. Οι περισσότεροι τοποθετούνται θετικά απέναντι στην έννοια, ενώ υπάρχουν και αρνητικές απόψεις. Αυτό δείχνει ότι υπάρχουν ορισμένα προβλήματα γύρω από τη βιώσιμη ανάπτυξη ως πολιτική έννοια. Οι ερωτηθέντες αναφέρουν ότι είναι ένας όρος «αφηρημένος και ασαφής» και ότι ο καθένας τον ερμηνεύει όπως επιθυμεί.

Η αειφόρος ανάπτυξη ερμηνεύεται διαφορετικά από τα άτομα, τις ομάδες και τα κράτη. Στον αναπτυσσόμενο κόσμο βιώσιμη ανάπτυξη σημαίνει άντληση κεφαλαίων από τις αναπτυσσόμενες χώρες, εξάλειψη των χρεών και πρόσβαση στις παγκόσμιες αγορές, ενώ στις Ηνωμένες Πολιτείες συμπεριλαμβάνει την καταπολέμηση της τρομοκρατίας, καθώς και τον τρόπο διακυβέρνησης των αναπτυσσόμενων χωρών. Οι διαφορετικές αυτές κατευθύνσεις αποδεικνύουν την ασάφεια, την πολυσημία, τη γενικότητα και την αοριστία της έννοιας αειφόρος ανάπτυξη (Αθανασάκης, 2000).

Η αρχή, όμως, της αειφορίας προϋποθέτει την κατανόηση της διάδρασης που υπάρχει ανάμεσα στο τοπικό και το παγκόσμιο, ανάμεσα στα ανθρώπινα όντα και στην πολιτική, οικονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική τους ανάπτυξη. Προς αυτή τη κατεύθυνση, όσο κι αν δυσκολεύεται το σχολείο να αντιμετωπίσει αυτά τα ζητήματα, είναι επιτακτική ανάγκη να χυθεί φως στο σύστημα αξιών, ως απαραίτητο βήμα στο δρόμο για την αειφορία και στην αυτοκριτική που πρέπει να κάνουν οι δυτικές κοινωνίες (Pellaud, 2003). Η ηθική πράξη, που είναι το ζητούμενο, δεν εξαρτάται μόνο από τα επίπεδα ανάπτυξης των παραμέτρων της προσωπικότητας που καθορίζουν την ηθική συμπεριφορά, αλλά και από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες βρίσκεται κατά περίπτωση το άτομο. Με εξαίρεση, ίσως, τα άτομα που έχουν αναπτύξει μια εδραιωμένη και συνεπή θρησκευτικότητα, τα υπόλοιπα παρουσιάζουν διακυμάνσεις, ή έστω μικρές αποκλίσεις, οι οποίες διαμορφώνονται από το επίπεδο ανάπτυξης και από το είδος των περιστάσεων (Elkind, 2001). Όσο και αν η βιώσιμη ανάπτυξη συνήθως θεωρείται ότι αφορά στην κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική ανάπτυξη, υπάρχει και μια τέταρτη διάσταση που πρέπει να συνυπολογισθεί. Αυτή της ηθικής. Η πλευρά αυτή περιλαμβάνει τη συλλογική και την ατομική υπευθυνότητα. Είναι υπόθεση όλων και υποχρέωση του καθενός να πράξει το καλύτερο που μπορεί, ώστε να μην μείνει μια θεωρητική ιδέα (Pellaud, 2003).

Η έλλειψη της ηθικής διάστασης στην προσπάθεια για κοινωνική, οικονομική και περιβαλλοντική ανάπτυξη επιφέρει τη φτώχεια, ανισότητα, εξαθλίωση, κοινωνικό αποκλεισμό και εκμετάλλευση τόσο των φυσικών πόρων όσο και των ανθρώπων. «Η γρήγορη μετατροπή των φυσικών πόρων σε απόβλητα στις χώρες της αφθονίας προκαλεί ένα από τα σημαντικότερα περιβαλλοντικά προβλήματα, ενώ την ίδια στιγμή, στερεί τις φτωχές χώρες του τρίτου κόσμου, από τις οποίες συνήθως οι πόροι προέρχονται» (Γεωργόπουλος, 2006). Σύμφωνα με εκτιμήσεις της παγκόσμιας τράπεζας 1,4 δισεκατομμύρια άνθρωποι ζουν σε συνθήκες απόλυτης φτώχειας, κυρίως στην Αφρική και στις χώρες της Άπω Ανατολής, «παλεύοντας» να επιβιώσουν με λιγότερο από 0,70 σέντς ημερησίως. Τα στοιχεία αυτά συγκαλύπτονται πολλές φορές από τις διαφορετικές διατυπώσεις του ορισμού με πιθανότητες σημαντικής απόκλισης όσον αφορά τον αριθμό των φτωχών (Χατζηβαρνάβα, 1990). Διάφοροι ορισμοί καταγράφουν ότι η έλλειψη εφοδίων επιβίωσης ή ο αποκλεισμός από την διανομή δημόσιων και κοινωνικών αγαθών είναι αναπόσπαστα στοιχεία της φτώχειας (Κασιμάτη, 1998· Κογκίδου, 1995). Άλλοι αναφέρονται σε ομάδες πληθυσμού με μειωμένους πόρους που αναγκάζονται να περιορίσουν τη συμμετοχή τους στον «τρόπο ζωής» της κοινωνίας και μένουν εκτός ή στο περιθώριο μιας γενικότερης ευημερίας (Καράγιωργας κ.ά, 1999· Καβουνίδη, 2005). Από τους ορισμούς διαφαίνεται ότι οι διαφορετικές ερμηνείες δεν ενσωματώνουν μόνο διαφορετικές περιγραφές του τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός, αλλά και διαφορετικά μοντέλα αιτιώδους συνάφειας, τα οποία συνεπάγονται διαφορετικές στρατηγικές και μέτρα πολιτικής (Levitas, 2004). Σημειωτέο ότι η διαφοροποίηση των αναγκών της κάθε κοινωνίας είναι ένας από τους βασικούς παράγοντες που δυσχεραίνουν τη διατύπωση ενός κοινού ορισμού. Ακόμα και για τις βασικές ανάγκες διαβίωσης μπορεί να εκφράζονται διαφορετικές εκτιμήσεις μεταξύ των κοινωνιών ή και μέσα στην ίδια κοινωνία σε άλλη χρονική περίοδο (Χατζηβαρνάβα, 1990). Τις περισσότερες φορές όμως οι επιστήμονες χρησιμοποιούν ένα σχετικό ορισμό της φτώχειας, σύμφωνα με τον οποίο το επίπεδο ζωής των φτωχών συσχετίζεται με τα πρότυπα διαβίωσης της κοινωνίας όπου ζουν (Καραμεσίνη, 2005).

Τα τελευταία χρόνια πληθαίνουν οι διοργανώσεις σεμιναρίων, ημερίδων και συνεδρίων από ερευνητικά κέντρα και πανεπιστήμια σχετικά με τη φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό (Τσιάκαλος, 2004) στην κατεύθυνση προσδιορισμού των εννοιών και εξεύρεσης λύσεων. Όμως ο ορισμός σε σχέση με τα κοινωνικά δικαιώματα δεν επιτρέπει σαφή σχεδιασμό πολιτικής για την αντιμετώπιση του φαινομένου (Τσιάκαλος, 1999) επειδή στο πλαίσιο του όρου φτώχεια τοποθετούνται όλα τα κοινωνικά προβλήματα (Πετράκη, 1998) που δημιουργούν κοινωνικό αποκλεισμό, όπως η ανεργία, η μετανάστευση, ο αναλφαβητισμός, τα γηρατεία, η πολιτισμική ή θρησκευτική ιδιαιτερότητα κ.ά.

Η προσέγγιση του θέματος απαιτεί λεπτομερή έρευνα των συνθηκών και των κοινωνικών αναγκών των συγκεκριμένων πληθυσμών και ορθολογική ανάλυση των κοινωνικών στόχων (Λαμπίρη - Δημάκη, 1990). Εξετάζοντας την κάθε περίπτωση των ορισμών, κοινός παρανομαστής είναι πως ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι μια ιδιόμορφη διαδικασία περιθωριοποίησης κοινωνικών ομάδων και ατόμων τόσο από την αγορά εργασίας όσο και από τη συμμετοχή και πρόσβαση στα δημόσια αγαθά (Νούτσος, 1998). Για την επίλυση του προβλήματος ένας ιδεατός τρόπος θα μπορούσε να είναι το *κράτος πρόνοιας* βασισμένο στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης με κεντρικό στόχο την ευημερία των πολιτών προς την κατεύθυνση της εξάλειψης ή μείωσης της κοινωνικής ανισότητας (Στασινοπούλου, 1992). Το πολυπόθητο και πολυσυζητημένο αυτό μοντέλο παραμένει να είναι μια φανταχτερή και ενδιαφέρουσα θεωρία λόγω της έλλειψης γνώσης και κατανόησης μιας βασικής παραμέτρου που ονομάζεται *ανθρώπινη αξία* ή *ηθική αντίληψη*. Όπως αναφέρει ο Τσιρώνης (2003), ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι ένα ζήτημα όχι μόνο πολιτικό, οικονομικό ή κοινωνικό αλλά και ηθικό. Για την αναγνώριση, αντίληψη και κατανόηση αυτών των αξιών απαιτείται έρευνα και εκπαίδευση σε βάθος, ώστε το άτομο μέσα από την γνώση να προσεγγίσει την επίγνωση και στην συνέχεια να εγερθεί δυναμικά προς την εξάλειψη της φτώχειας, της δυστυχίας και της εξαθλίωσης του ανθρώπινου γένους.

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ ΤΗΣ ΗΘΙΚΟΤΗΤΑΣ

Ένα από τα κυρίαρχα ζητήματα που παραμένει να απασχολεί την ανθρώπινη διάνοηση είναι η επεξεργασία θεωριών για την ανάπτυξη της ηθικότητας, με απώτερο σκοπό την εδραίωση *ευπρεπών λειτουργιών* στις σχέσεις των ανθρώπων. Η πρόοδος αυτών των αρχών ταυτίζεται με την εξελικτική πορεία των ανθρώπινων επιτευγμάτων, επηρεασμένη από τους προβληματισμούς της κάθε ιστορικής στιγμής, αλλά και με την τάση του ανθρώπου να συνυπολογίζει μελλοντικές προκλήσεις για να μη διαταραχθεί η αρμονική ισορροπία της ανθρώπινης ύπαρξης. Η ηθικότητα για τα άτομα και το κοινωνικό σύνολο, αποτελεί αντικείμενο ενδιαφέροντος της φιλοσοφίας, της θρησκείας, της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας, της παιδαγωγικής. Ο όρος ηθικότητα αναφέρεται στην εσωτερική κατάσταση στάσεων, κινήτρων και συναισθημάτων που προσανατολίζουν αταλάντευτα την εσωτερική διάθεση και την εξωτερική πράξη προς τις γενικής αποδοχής ηθικές αξίες, οι οποίες, όταν εφαρμοσθούν, εξασφαλίζουν τα δικαιώματα των ατόμων και έτσι συμβάλλουν στην ευημερία τους (Nucci, 1997). Η κλασική έννοια της ηθικότητας σε πολλές κοινωνίες εμφανίζεται ως δεξιότητα να αποφασίζει κάποιος ποιο είναι το σωστό και ποιο το λάθος (Staub, 1978).

Η ηθική είναι ένα είδος αρετής αναφέρει ο Αριστοτέλης (1949) στα «*Ηθικά Νικομάχεια*». Αποτελείται από κανόνες, έθιμα, συνήθειες, ή αρχές που ρυθμίζουν την ανθρώπινη συμπεριφορά προς την κοινωνική ευημερία. Όπως αναφέρει ο Hoffman

(1992), η ηθικότητα ουσιαστικά, είναι εκείνο το μέρος της προσωπικότητας που εκφράζει το δεσμό του ατόμου με την κοινωνία. Η ψυχολογική βάση της ηθικότητας είναι συναισθηματικής φύσης και αναφέρεται σε συναισθήματα όπως πχ. η ντροπή, η ενοχή, η ενσυναίσθηση, η συμπάθεια κ.ά. που τροφοδοτούν την ηθικο-κοινωνική συμπεριφορά (Samay, 1986).

Ιδιαίτερα, τις τελευταίες δεκαετίες τονίζεται ο ρόλος της ενσυναίσθησης ως κινήτρου ηθικο-κοινωνικής συμπεριφοράς (Παπαδοπούλου & Μαρκουλής, 1999). Ο Piaget (2000) θεωρεί ότι τα συναισθήματα συνιστούν την έμφυτη βάση της ηθικότητας, ενώ όλα τα υπόλοιπα στοιχεία της ηθικής αντίληψης και συμπεριφοράς αναπτύσσονται εκ των υστέρων μέσα από τις διαπροσωπικές σχέσεις. Ο σημερινός ορθολογισμός υποστηρίζει ότι η ηθικότητα αναπτύχθηκε, αρχικά, ως ένα σύνολο πεποιθήσεων για τον ορισμό του καλού και αγαθού, στη συνέχεια εξελίχθηκε ως ένα σύστημα κοινωνικο-πολιτισμικών αξιών και σχεδόν ταυτόχρονα πήρε τη μορφή ιδεολογικών κανόνων για τον προσδιορισμό των υποχρεώσεων του κράτους απέναντι στους πολίτες και αντίστροφα. Όμως η διαπίστωση ότι ένας αριθμός συνθηκών και αναγκών έχουν τη δυναμική να επιφέρουν αρνητικές συνέπειες στην ανθρώπινη ύπαρξη, ανεξαρτήτως γεωγραφικών συνόρων και τοπικών ιδιαιτεροτήτων, έχει αποτελέσει παράγοντα έγερσης παγκόσμιων ηθικών αντιλήψεων. Οι ηθικές αυτές αντιλήψεις ξεπερνούν το επίπεδο των σχέσεων των ανθρώπων μεταξύ τους και με το κράτος, για να συμπεριλάβουν τη σχέση με το φυσικό περιβάλλον, στο οποίο εντάσσεται το σύνολο των δραστηριοτήτων τους.

Η βιώσιμη ανάπτυξη, αναφέρει ο Dahl (2004), είναι, βασικά, μια ηθική αντίληψη του δικαίου μέσα σε μια γενιά και μεταξύ των γενεών. Αφορά, όχι μόνο την υλική, αλλά και την ηθική και πνευματική διάσταση. Προς αυτή τη κατεύθυνση η εκπαίδευση λειτουργεί καταλυτικά προετοιμάζοντας το άτομο για δράση μέσω της επιστημονικής γνώσης και της ηθικής διάστασης. Η τροποποίηση των αξιών θα δώσει το κίνητρο για δράση και ουσιαστική αλλαγή της κοινωνίας με πρωταρχική και επείγουσα ανάγκη την εκπαίδευση. «Είναι ασύλληπτο ότι οποιοδήποτε κράτος θα μπορούσε να επιτύχει την ευημερία χωρίς να έχει προωθηθεί αυτό το κυρίαρχο και ουσιαστικό μέλημα» (BIC, 1998).

Η επιδίωξη για ανάπτυξη και εφαρμογή της ηθικής διαπαιδαγώγησης, διαχρονικά έχει απασχολήσει την ανθρωπότητα μέχρι σήμερα (Pritchard, 1996· Halstead, 1996), με τη διαφορά, όμως, ότι στη σημερινή εποχή εμφανίζονται έντονες αντιπαραθέσεις τόσο στο επίπεδο του περιεχομένου της ηθικότητας όσο και των μεθόδων που προσφέρονται για την ηθική διαπαιδαγώγηση. Για την ηθικότητα και πώς πρέπει να οργανωθεί η ηθική εκπαίδευση έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις και θέσεις, όπως η διδασκαλία της ηθικής συμπεριφοράς στις περιστάσεις της καθημερινής ζωής ή η ανάπτυξη μιας αυτόνομης ηθικής συνείδησης, στην οποία το άτομο να αποφασίζει πώς πρέπει να συμπεριφερθεί κατά την αντιμετώπιση ηθικών διλημμάτων (Piaget, 2000). Η Haan προτείνει ότι «η ηθικότητα κατανοείται καλύτερα αν αναλυθεί ο προσωπικός διαλογισμός μέσα σε χαρακτηριστικά κοινωνικά πλαίσια» (Bredemeier, 1983). Βέβαια, η ηθική πράξη, που είναι το ζητούμενο, δεν εξαρτάται μόνο από τα επίπεδα ανάπτυξης των παραμέτρων της προσωπικότητας που καθορίζουν την ηθική συμπεριφορά, αλλά και από τις κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες βρίσκεται κατά περίπτωση το άτομο (Elkind, 2001).

Στις πολυπολιτισμικές κοινωνίες της εποχής μας αμφισβητείται από πολλούς η ύπαρξη κοινών αποδεκτών ηθικών αξιών για να αποτελέσουν το περιεχόμενο της

ηθικής διαπαιδαγώγησης, χωρίς να υποτάσσουν τα πάντα και τους πάντες στο κυρίαρχο σύστημα αξιών της μεσοαστικής κοινωνικής τάξης (Kirschenbaum, 1995). Παρόλα αυτά, σε έρευνα του 1997 διαπιστώθηκε ότι το 78% των γονέων συμπεριλαμβάνουν την ηθική εκπαίδευση μεταξύ των τεσσάρων πρώτων εκπαιδευτικών επιδιώξεων και ότι οι δάσκαλοι την τοποθετούν ως τρίτη κατά σειρά μετά την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης και την παροχή γνώσεων (Chelmis & Matsagouras, 1997).

Η μέχρι τώρα μελέτη της ηθικής από τους φιλοσόφους επικεντρωνόταν στα προβλήματα, τις υποχρεώσεις και την αρμόζουσα συμπεριφορά μεταξύ των ανθρώπων. Η σημερινή, όμως, αντίληψη τείνει στην αναγνώριση των ηθικών διδασκαλιών των παγκόσμιων θρησκειών ως ένα βασικό πλαίσιο για την ηθική ανάπτυξη. Παρατηρώντας πέρα από τις διαφορές στη θρησκευτική τελετουργία, την πολιτιστική πρακτική ή το θεολογικό δόγμα, διαπιστώνεται ότι η αγάπη του Θεού είναι ο θεμέλιος λίθος της ηθικής διαπαιδαγώγησης και της ζωής που διαπερνά τις γραφές των περισσότερων θρησκειών. Οι αντιπρόσωποι των πέντε μεγαλύτερων θρησκειών του κόσμου που συμμετείχαν στο διαθρησκευτικό συνέδριο Assisi Interfaith (1986), δήλωσαν ομόφωνα και κατηγορηματικά ότι η πίστη οδήγησε στη διατήρηση της ζωής. Για τους ινδουιστές όλες οι μορφές ζωής έχουν πνευματικές διαστάσεις και ολόκληρος ο κόσμος διαπνέεται από την ίδια ενωτική, πνευματική δύναμη και βρίσκεται σε εξάρτηση από τη Θεία δύναμη. Τα ιερά τους κείμενα αναφέρουν ότι πρέπει να μεταχειριζόμαστε τα ζώα, όπως και τα παιδιά. Κάθε Θεότητα συνδέεται με ένα συγκεκριμένο ζώο ή παιδί (Singh, 1986). Στο Βουδισμό η στάση των ανθρώπων προς τα άλλα όντα πρέπει να βασίζεται στα συναισθήματα της αγάπης, της κατανόησης και της ευσπλαχνίας, αφού όλες οι μορφές ζωής συνδέονται στενά μεταξύ τους. Ο Βούδας θεωρείται ως «το Όν που είδε την αλληλεξάρτηση στη φύση» (Chee, 1989). Σύμφωνα με τον Δαλάι Λάμα: «η ασέβεια των ανθρώπων για τη φυσική κληρονομιά δημιούργησε τον κίνδυνο που απειλεί τώρα την ειρήνη στον κόσμο, καθώς και την επιβίωση των ειδών». Στην Ιουδαϊκή θρησκεία διαβάζουμε ότι ο Αδάμ είχε ορκιστεί «να ζει αρμονικά με όλα τα πλάσματα του Θεού. Έτσι, στην αρχή του χρόνου, ενώπιον του Θεού, ο άνθρωπος αποδέχτηκε την ευθύνη για όλα τα πλάσματα» (Hertzberg, 1986). Βάσει αυτής της αρχής είναι ευθύνη όλων η διατήρηση και προώθηση της ζωής, με στόχο να εξασφαλιστεί η συνέχεια του κόσμου για τις μελλοντικές γενιές (Gilboa, 1989). Στη Χριστιανική θρησκεία, η αγάπη για τον πλησίον και τον κόσμο είναι το βαθύτερο ηθικό μήνυμα. Τα όντα της δημιουργίας είναι αλληλεξαρτώμενα μεταξύ τους και από το Θεό. Η προώθηση των αξιών της ζωής στον ανθρώπινο πολιτισμό είναι σημαντική. Μόνο η σωστή αγωγή του ανθρώπου που θα έχει σκοπό όχι μόνο τη γνώση, αλλά και την ανακάλυψη της πνευματικότητας, μπορεί να προστατεύσει τη ζωή από τους κινδύνους αυτούς (Μπόνη, 1990). Για τη Μουσουλμανική θρησκεία ολόκληρο το σύμπαν είναι δημιουργία του Θεού και ο άνθρωπος είναι υπεύθυνος για ολόκληρο τον κόσμο. Το Κοράνι αναφέρει ότι «ο κόσμος είναι πράσινος και όμορφος και ο Θεός έχει διορίσει εσάς [τους ανθρώπους] ως υπηρέτες Του σ' αυτόν». Υπηρετώντας ο άνθρωπος μπορεί να ανέλθει σ' ένα επίπεδο υψηλότερο από αυτό των αγγέλων ή να βουλιάξει πιο χαμηλά από το τελευταίο ζώο (Nasseef, 1986). Για τη Μπαχάι θρησκεία το μήνυμα του Θεού αποκαλύπτεται σταδιακά στον άνθρωπο μέσα από τη διαδοχή των προηγούμενων θρησκευτικών κύκλων και ο Μπαχάολλά, ο ιδρυτής της, αναμορφώνει τα μηνύματά τους, προσαρμόζοντάς τα στη σύγχρονη εποχή. Συγκεκριμένα, αναφέρει ότι «η φύση είναι αντανάκλαση των Θεϊκών σημείων ... η γη είναι μια χώρα και η ανθρωπότητα οι πολίτες της». Η σχέση του ανθρώπου με τη φύση είναι οργανική και

πολυσύνθετη. Ο άνθρωπος κατέχοντας μια εσωτερική ιδιότητα, που τα ζώα και τα φυτά δεν διαθέτουν και η οποία τον καθιστά ικανό να ανακαλύπτει τα μυστικά της φύσης και να αποκτά κυριαρχία πάνω στο περιβάλλον, έχει μια ιδιαίτερη ευθύνη να χρησιμοποιεί τις θεόσταλτες δυνάμεις του για θετικούς σκοπούς. Η εκ νέου ανακάλυψη και ανάπτυξη των πνευματικών ικανοτήτων είναι το κεντρικό ζήτημα. Η πνευματικότητα, η δικαιοσύνη και η ενότητα προσφέρουν ένα αισιόδοξο και πρακτικό όραμα στο δρόμο προς ένα βιώσιμο μέλλον. Η υιοθέτηση της παγκόσμιας ιθαγένειας είναι μια πρακτική στρατηγική για την παραδοχή της ενότητας και της αλληλοσυνάρτησης της ανθρώπινης οικογένειας σε μία πατρίδα που λέγεται γη (ΠΟΔ, 1995· BIC, 1995 & 1998).

Η προσέγγιση αυτών των ζητημάτων μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο μέσα από την αφύπνιση της συνείδησης των κατοίκων του πλανήτη, ώστε να μπορέσουν να αποτελέσουν ένα ενιαίο λαό και να απομακρυνθούν από τις κοινωνικές συγκρούσεις που κυριάρχησαν στο παρελθόν (BIC, 1995). Το ξεκίνημα ενός νέου τρόπου συνεργασίας και συμφιλίωσης, βασισμένου στην ηθική και πνευματική ανάπτυξη δεν ευδοκμεί, επειδή ο άνθρωπος εκτυφλωμένος από τον υλικό πολιτισμό, την εγωιστική τάση και την ελκυστική επιθυμία της πλεονεξίας -προϊόντα απαξίωσης της παραδοσιακής ηθικής (BIC, 2005)- όχι μόνο επεμβαίνει και επηρεάζει τα στοιχεία της φύσης, αλλά δημιουργεί και κοινωνικές ανισότητες (Γεωργόπουλος, 2006). Χαρακτηριστικά ο πατήρ Joseph Wresinski, ιδρυτής της ATD-Τέταρτος Κόσμος, για την φτώχεια αναφέρει ότι «εκεί που οι άνθρωποι είναι καταδικασμένοι να ζουν στη δυστυχία, τα ανθρώπινα δικαιώματα παραβιάζονται. Η προσπάθεια για επιβολή του σεβασμού των δικαιωμάτων αυτών αποτελεί ιερό καθήκον» (Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 1998). Εντούτοις, τα οικονομικά εργαλεία λήψης αποφάσεων δεν μπορούν να δεχτούν το γεγονός ότι οι περισσότερες από τις μεγάλες προκλήσεις της εποχής μας είναι παγκόσμιες (BIC, 1995). Ο σημερινός καταναλωτικός πολιτισμός που ακολουθεί τους εφήμερους στόχους για ικανοποίηση των υλιστικών αναγκών (Dahl, 2007) εθελουφλεί στο γεγονός ότι ο «κάθε άνθρωπος είναι άνθρωπος. Όποια και αν είναι η ζωή του, η σκέψη του, όποιο και αν είναι το χρώμα του δέρματός του ή η ιθαγένειά του, είτε είναι πλούσιος είτε φτωχός, είτε η ζωή του πηγαίνει καλά ή άσχημα, ακόμα και αν κάνει τα χειρότερα πράγματα, παραμένει άνθρωπος. Κάθε άνθρωπος φέρει μέσα του έναν άφθαρτο πλούτο: αυτός συνθέτει την ανθρώπινη αξιοπρέπειά του. Έχει το δικαίωμα να ενεργεί ελεύθερα για το δικό του καλό και για εκείνο των άλλων» (Tonglet, 1999).

Επομένως η ανάπτυξη για την βιωσιμότητα προϋποθέτει την ενσωμάτωση των κατάλληλων αξιών σε όλα τα κοινωνικά επίπεδα. Κάθε άτομο μέσα από την έρευνα και την εκπαίδευση θα πρέπει να αποκτήσει την ικανότητα να υιοθετεί τις αξίες για την προώθηση όχι μόνο των δικών του συμφερόντων, αλλά ολόκληρης της κοινωνίας προς την ευημερία. Το κίνητρο γι' αυτό μπορεί να προέλθει από μια αίσθηση του πνευματικού σκοπού, των πεποιθήσεων και των αξιών που μπορούν να αποτελέσουν την πραγματική βάση για τη δέσμευση στις αλλαγές που απαιτούνται στην κοινωνία. Σε αυτό το πλαίσιο η οικογένεια διαδραματίζει έναν βασικό ρόλο για την διαπαιδαγώγηση κάθε νέας γενεάς, διαμορφώνοντας το χαρακτήρα και τις βασικές κοινωνικές και πνευματικές αξίες. Η οικογένεια που έχει επίγνωση των ηθικών αξιών συμβάλλει καταλυτικά στην προώθηση ενός πολιτισμού που υιοθετεί στη βάση του την αρχή της ενότητας στην πολυμορφία, αναγνωρίζοντας τη θεμελιώδη πνευματική πραγματικότητα που ενυπάρχει στον άνθρωπο. Η μετάδοση του πολιτισμού και της ηθικής από τη μία γενεά στη άλλη είναι μια ουσιαστική προϋπόθεση της αειφορίας.

Προς την πορεία επίλυσης των καίριων προβλημάτων που ταλανίζουν την ανθρωπότητα και ιδιαίτερα αυτών της φτώχειας, της ανισότητας και του κοινωνικού αποκλεισμού, η αφομοίωση και εφαρμογή των ηθικών αξιών μπορούν να συμβάλλουν στην αφύπνιση της συνείδησης της ανθρωπότητας ώστε να αντιληφτεί ότι αποτελεί ένα ενιαίο λαό με κοινούς στόχους και οράματα για τη δημιουργία μίας παγκόσμιας βιώσιμης κοινότητας. Μίας βιώσιμης κοινότητας που πρέπει να χαρακτηρίζεται από την αίσθηση αλληλεγγύης και να εξασφαλίζει με αγάπη και δικαιοσύνη προς όλα τα μέλη της παροχές, ώστε να αισθανθούν όχι μόνο αξιοπρέπεια και αυτοσεβασμό, αλλά και σεβασμό προς τις μελλοντικές γενιές.

ΣΥΖΗΤΗΣΗ - ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η αειφορία αποτελεί ουσιαστικά μια ηθική έννοια και απαιτεί μια βαθιά κατανόηση του φυσικού κόσμου και του ρόλου της στην ανάπτυξη της ανθρωπότητας, τόσο υλικής όσο και πνευματικής. Η αειφόρος διαχείριση του περιβάλλοντος δεν τίθεται σε ανταγωνισμό. Είναι μια βασική ευθύνη που πρέπει να αναλάβουν οι άνθρωποι με την προϋπόθεση της ύπαρξης πνευματικής ανάπτυξης (BIC, 1995).

Το σημείο εκκίνησης για την ηθική ανάπτυξη σήμερα, βρίσκεται στον προβληματισμό πάνω στα κοινά στοιχεία που είναι συνυφασμένα με τα μεγάλα θρησκευτικά και ηθικά συστήματα. Χωρίς δογματισμούς και προκαταλήψεις, διαφαίνεται ότι το κάθε ένα ασπάζεται την ενότητα, τη συνεργασία και την αρμονία μεταξύ των ατόμων, θεσπίζει κατευθυντήριες γραμμές για την υπεύθυνη συμπεριφορά και υποστηρίζει την ανάπτυξη της αρετής που αποτελεί, όχι μόνο τη βάση της εμπιστοσύνης, αλλά και των πειθαρχημένων αλληλεπιδράσεων. Κάθε θρησκεία έχει διδάξει ότι η ηθική αρχίζει με την καλλιέργεια και την ανάπτυξη της συνείδησης, ώστε ο άνθρωπος να βλέπει τον συνάνθρωπό του σαν γείτονα και την γη σαν μία γειτονιά. Η αρχή αυτή πρέπει τώρα να εφαρμοστεί σε παγκόσμιο επίπεδο.

Οι θρησκείες συνεπώς μπορούν να βρουν κοινό έδαφος. Κάθε μία από αυτές μοιράζεται κοινή δέσμευση για τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη, τον αλτρουισμό, το σεβασμό, την εμπιστοσύνη, τη μετριοπάθεια και την υπηρεσία. Οι πνευματικές αρχές που υποστηρίζει η κάθε θρησκεία μπορούν να ενισχύσουν το δεοντολογικό πλαίσιο για την ανάληψη δράσης για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Μπορούν να εκπαιδεύσουν τον άνθρωπο σχετικά με τις αξίες και την παγκόσμια ευθύνη. Μπορούν να δημιουργήσουν κίνητρα για αλλαγή και να ενθαρρύνουν τις απαραίτητες «θυσίες» που θα επιφέρουν τις ουσιαστικές αλλαγές. Η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελούν ουσιαστική πρόκληση για τη γενιά μας και η επιστήμη δεν μπορεί μόνη της να δώσει λύση στο πρόβλημα. Απαραίτητη προϋπόθεση για την ανάληψη δράσης και την εξάλειψη των εμποδίων στη συνεργασία για την αντιμετώπιση της ανισότητας είναι η ενότητα (BIC, 1995).

Στόχος της παρούσας εργασίας ήταν να αναπτυχθούν διάφορες προσεγγίσεις της ηθικής, τόσο από τη φιλοσοφική, όσο και από τη θρησκευτική σκοπιά και να συνδεθούν με τη βιώσιμη ανάπτυξη με απώτερο σκοπό να συμβάλουν στη μείωση ή ακόμα και -αισιόδοξα- στην εξάλειψη της φτώχειας, της ανισότητας, της εξαθλίωσης και γενικότερα του κοινωνικού αποκλεισμού.

Από τη βιβλιογραφική έρευνα διαφαίνεται πόσοι ορισμοί της φτώχειας καταγράφονται και πόσες αντίστοιχες προτάσεις για λύσεις έχουν προωθηθεί χωρίς αποτέλεσμα. Όπως αντίστοιχα, αναδεικνύεται ότι υπάρχουν πάρα πολλές «ερμηνείες» στην έννοια των ηθικών αξιών, που πιθανόν έχουν δημιουργήσει διχαστική τάση στην

επιστημονική κοινότητα και την κοινωνία και έχουν αποτρέψει, μέσω της υπέρμετρης προκατάληψης, την ιδεολογική σύγκλιση και την ενότητα των θρησκειών που θα μπορούσε να οδηγήσει στην ενότητα της ανθρωπότητας.

Προς την κατεύθυνση της επίλυσης των προβλημάτων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού η ηθική εκπαίδευση, στη τυπική, μη τυπική και άτυπη διάστασή της, μαζί με την επιστημονική γνώση, μπορούν να έχουν ουσιαστική συνεισφορά. Η τροποποίηση των αξιών θα δώσει το κίνητρο για δράση και καταλυτική αλλαγή της κοινωνίας βασισμένη στις αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης με στόχο την ευημερία.

Συνοπτικά, μπορούν να διατυπωθούν οι εξής προτάσεις:

- Προώθηση των θεμελιωδών πεποιθήσεων στον άνθρωπο μέσα από τη θρησκευτική ενότητα, η οποία μπορεί να συμβάλλει ενεργά τόσο σε ατομικό όσο και συλλογικό επίπεδο στα τρέχοντα κοινωνικά, οικονομικά και περιβαλλοντικά προβλήματα.
- Εφαρμογή μιας ηθικής εκπαίδευσης, η οποία να παρέχει τα κατάλληλα ερεθίσματα για διαμόρφωση συμπεριφορών βασισμένων στην αξιοπιστία, την ειλικρίνεια και την ευθύτητα, στοιχεία-θεμέλια της ανάπτυξης, της σταθερότητας και της προόδου της βιωσιμότητας.
- Γνώση, κατανόηση και έμπρακτη εφαρμογή των ηθικών αξιών, που μπορούν να δώσουν μία συλλογική πνευματική διάσταση στην ανθρωπότητα, έτσι ώστε να ενεργεί χωρίς διακρίσεις, να συμβάλλει ενωτικά στην μελλοντική εξέλιξη της αειφορίας.
- Εδραίωση του κράτους πρόνοιας βασισμένου στις αρχές της *ιδανικής κοινωνικής δικαιοσύνης* με κεντρικό στόχο την ευημερία των πολιτών και την εξάλειψη ή μείωση της φτώχειας και της κοινωνικής ανισότητας.
- Τροποποίηση στη μέτρηση της ανάπτυξης η οποία να γίνεται όχι μόνο με οικονομικά μέτρα, αλλά και μέσα από την αξιοποίηση του συνόλου του ανθρώπινου δυναμικού και την εφαρμογή των αξιών.
- Προώθηση της ηθικής εκπαίδευσης με απώτερο στόχο την εξισορρόπηση της υλικής και πνευματικής ανάπτυξης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

Ελληνόγλωσση

Αθανασάκης, Α. (2000). *Περιβαλλοντική ψυχολογία και εκπαίδευση*. Αθήνα: Δάρδανος.

Αριστοτέλης (1949). *Ηθικά Νικομάχεια*. Αθήνα: Πάπυρος.

Γεωργόπουλος, Α. (2006). *Γη. Ένας μικρός και εύθραυστος πλανήτης*. Αθήνα: Gutenberg.

Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (1998). Α4-0034/98, έγγραφο PE 224.436/τελ. 28/01/1998, § 23 και 30.

Καβουνίδη, Τ. (2005) Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες, ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής. Στο Δ. Καραντινός, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Ε. Φρονίμου (επιμ), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα: κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής*. τόμ. Α, δ' έκδοση. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

Καράγιωργας, Σ. Γεωργακόπουλος, Θ., Καραντινός, Δ., Λοϊζίδης, Γ., Μπούζας, Ν., Υφαντόπουλος, Γ. & Χρυσάκης, Μ. (1999). *Διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*. τόμ. Α'. Αθήνα: ΕΚΚΕ.

- Καραμεσίνη, Μ. (2005). *Εισοδηματικές ανισότητες και φτώχεια*. Σημειώσεις μαθήματος. Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Κασιμάτη, Κ. (1998). Πόντιοι στην Ελλάδα και κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Κ. Κασιμάτη (επ.) *Κοινωνικός αποκλεισμός: η ελληνική εμπειρία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Κογκίδου, Δ. (1995). *Μονογονεϊκές οικογένειες: πραγματικότητα - προοπτικές - κοινωνική πολιτική*. Αθήνα: Λιβάνης.
- Λαμπίρη - Δημάκη, Ι. (1990). Οικογένεια και κοινωνική πολιτική. Στο Σ. Τσίτουρα (επιμ), *Φροντίδα για την οικογένεια*. Αθήνα: Ελληνική εταιρία κοινωνικής παιδιατρικής και προαγωγής της υγείας – Ελληνική εταιρία πρόληψης της κακοποίησης και παραμέλησης των παιδιών.
- Νούτσος, Π. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός και ανθρώπινα δικαιώματα. Στο Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Μπόνη, Κ. (1990). Βιοπολιτική - Το Βιο-Περιβάλλον - Τόμος ΙΙ. Στο *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Ξανθάκου, Γ. & Καϊλα Μ. (2002). Το δημιουργικής επίλυσης πρόβλημα. Αθήνα: Ατραπός.
- Παπαδοπούλου, Δ. & Μαρκουλής, Δ. (1999). *Θετικές και αρνητικές μορφές συμπεριφοράς*. Θεσσαλονίκη: Αδελφοί Κυριακίδη.
- Πετράκη, Γ. (1998). Κοινωνικός αποκλεισμός: παλαιές και νέες αναγνώσεις του κοινωνικού προβλήματος. Στο Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, *Κοινωνικές ανισότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Π.Ο.Δ.-Τμήμα Ερευνών Παγκοσμίου Μπαχάι Κέντρου (επιμ) (1995). *Διαφύλαξη των πλουτοπαραγωγικών πηγών της γης*. Ηράκλειο: Εκδόσεις Αηδόνη.
- Σοφούλης, Κ. (2003). Η περιβαλλοντική αειφορική πολιτική ως βιώσιμο σύστημα. Στο Γ. Ι. Τσάλτας (επιμ), *Γιοχάνεσμουργκ. Το περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη* (σσ. 43-52). Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Στασινοπούλου, Ο. (1992). *Κράτος πρόνοιας: Ιστορική εξέλιξη - σύγχρονες θεωρητικές προσεγγίσεις*. Αθήνα: Gutenberg.
- Τσιάκαλος, Γ. (1999). Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση στην Ευρώπη, στο *Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και κοινωνικός αποκλεισμός: Εκπαιδευτική πολιτική στην Ευρώπη*. Εταιρία πολιτικού προβληματισμού: Νίκος Πουλιαντζάς. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Τσιάκαλος, Γ. (2004). *Αντικοπτριμοί της ανθρώπινης κοινωνίας*. Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.
- Τσιρώνης, Χ. (2003). *Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση στην Ύστερη Νεωτερικότητα*. Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Φώκιαλη, Π., Μουστάκας, Λ., Παπαβασιλείου, Μ., Παπαδομαρκάκης, Γ., Α., Τσαγρής, Φ., Φιλιππάκη, Κ., Χαντζάρα (2005). Εμπειρική έρευνα για τη διαμόρφωση στάσεων και αντιλήψεων σε θέματα αειφόρου ανάπτυξης: η περίπτωση των μαθητών των λυκείων της Ρόδου. Στο Μ. Καϊλα, Ε. Θεοδωροπούλου, Α. Δημητρίου, Γ. Ξανθάκου & Ν. Αναστασάτος (επιμ), *Περιβαλλοντική εκπαίδευση, ερευνητικά δεδομένα και εκπαιδευτικός σχεδιασμός* (σσ. 100-111). Αθήνα: Ατραπός.
- Χατζηβαρνάβα, Ε. (1990). Φτώχεια και οικογένεια. Στο Σ. Τσίτουρα (επιμ), *Φροντίδα για την οικογένεια*. Αθήνα: Ελληνική Εταιρία Κοινωνικής Παιδιατρικής και Προαγωγής της Υγείας – Ελληνική Εταιρία Πρόληψης της Κακοποίησης και Παραμέλησης των Παιδιών.
- BIC-Bahai International Community (1995). *Η εφημερίδα της ανθρωπότητας*. Ηράκλειο: Εκδόσεις Αηδόνη.

- Chee, T.S., (1989). Bios and Culture in Asia. Στο Α. Βλαβιανού-Αρβανίτη (επιμ), *Βιοπολιτική - Το βιο-περιβάλλον*. Τόμος II, 474-484. Αθήνα: Διεθνής Οργάνωση Βιοπολιτικής.
- Hoffman, M. (1992). Σκέψη, συναίσθημα, και συμπεριφορά στο πλαίσιο της ηθικής ανάπτυξης. Στο Σ. Βοσνιάδου (επιμ), *Κοινωνική ψυχολογία*. Αθήνα: Gutenberg.
- Levitas, R. (2004). Τι είναι κοινωνικός αποκλεισμός. Στο Μ. Πετμετζίδου & Χ. Παπαθεοδώρου, *Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός*. Αθήνα: Εξάντας.
- Piaget, J. (2000). *Περί παιδαγωγικής*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Ξενόγλωσση

- BIC-Bahai International Community (1998). *Valuing Spirituality in Development. Initial Considerations Regarding the Creation of Spiritually Based Indicators for Development*. Εισήγηση στο συνέδριο "World Faiths and Development Dialogue" Λονδίνο, 18-19 Φεβρουαρίου 1998 Ανάσχυση στις 26/6/08 από www.bic-un.bahai.org/98-0218.htm#30.
- BIC-Bahai International Community (2005). *One common faith*. Haifa: Bahá'í World Centre.
- Bredemeier, B. (1983). Athletic aggression: A moral concern. In H. J. Golstein (ed.), *Sport violence*. New York: Spinger-Verlag.
- Chelmis, S. & Matsagouras, E. (1997). *Values education*. Paper presented at the 7th european conference for research on learning and instruction, Athens, 26-30 August 1997.
- Dahl, A. (2004). *Leading the transition to sustainability: global challenges and individual action*. Εισήγηση στο 8ο ετήσιο συνέδριο του International Environmental Forum, Θεσσαλονίκη 15-17/10/2004. Ανάσχυση 25/6/08 από www.bcca.org/ief/ddahl104b.htm.
- Dahl, A. (2007). *Ethical challenges of climate change*. Εισήγηση στο 11ο ετήσιο συνέδριο του International Environmental Forum, Οτάβα, 12-14 Οκτωβρίου 2007. Ανάσχυση 25/6/08 από www.bcca.org/ief/ddahl07b.htm
- Dobson, A. (1996). Environmental sustainabilities: an analysis and a typology, *Environmental Politics*, 5(3), 401-428.
- Elkind, D. (2001). The cosmopolitan school. *Educational Leadership*, 58, 4.
- Filho, W. L. (1999). *Dealing with misconceptions on the concept of sustainability*. Technical University Hamburg, Germany.
- Gilboa, M. (1989). *The Challenge of protecting the bio-environment*. Αθήνα: Διεθνής Οργάνωση Βιοπολιτικής.
- Halstead, J. (1996). Values and values education in schools. In J. M. Halstead & M. Taylor (eds), *Values in education and education in values*. London: Falmer.
- Hertzberg, A. (1986). The Jewish Declaration on Nature. In *The Assisi Declaration*, Assisi Interfaith Conference, 29 September 1986, Italy.
- Kirschenbaum, H. (1995). *100 ways to enhance values and morality in schools and youth settings*. Boston: Allyn and Bacon.
- Nasseef, A. O. (1986). The Muslim declaration on nature. In *The Assisi Declaration*, Assisi Interfaith Conference, 29 September 1986, Italy.
- Nucci, L. (1997). Moral development and character formation. In H. Walberly & G. Haertes (eds), *Psychology and educational practice*. Berkeley, CA: McCutchan.
- Orr, D. (1992). *Ecological literacy: Education and the Transition to a Postmodern World*. N.Y.: State University of New York Press.

- Pellaud F. (2003). *Conceptions, paradigms, values and sustainable development*. University of Geneva (Switzerland) Ανασύρθηκε στις 15/11/2006 από: www.ldes.unige.ch/publi/rech/2003HawaiFPGB.pdf.
- Pritchard, M. (1996). *Reasonable children: moral education and moral learning*. University Press of Kansas.
- Samay, S.A. (1986). Affectivity: The power base of moral behavior. In G. F. McLean, F. E. Ellrod, D. L. Schindler, & J. A. Mann (eds.), *Act and agent: Philosophical foundations for moral education and character development* (pp. 71-114). New York: University Press of America.
- Singh, K. (1986). The Hindu Declaration on Nature. In *The Assisi Declaration*, Assisi Interfaith Conference, 29 September 1986, Italy.
- Staub, E. (1978). *Positive social behavior and morality* (Vol. 1): Social and personal influences. New York: Academic Press.
- Tonglet, J. (1999). *Tous nous sommes acteurs des droits de l'homme*. Πρακτικά της 6ης ευρωπαϊκής συνόδου των λαϊκών πανεπιστημίων-Τέταρτος Κόσμος, Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή, Βρυξέλλες, 28 Μαΐου 1999.